

ЛЕКЦІЯ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРАЄЗНАВСТВА

Питання до теми:

1. Методи в туристсько-краєзнавчій діяльності.
2. Напрямки краєзнавчих досліджень.
3. Рівні туристсько-краєзнавчих досліджень.
4. Термінологічні дискусії та їх значення для визначення статусу краєзнавства.

1. Методи в туристсько-краєзнавчій діяльності

В туристсько-краєзнавчій діяльності, як і в краєзнавстві в цілому, найбільш активно застосовують наступні *методи* дослідження: літературний; статистичний; спостереження; картографічний; анкетний; польових досліджень; описовий метод; географічний; моделювання; математичний; економічний; соціологічний.

Літературний метод полягає у відборі й аналізі літературних джерел, що тією чи іншою мірою стосуються об'єкта, явища вивчення. Усі літературні джерела умовно можна згрупувати так:

- архівні матеріали;
- книжки різних років видання (науково-популярні, наукові монографії, енциклопедії, довідники тощо);
- статті періодичної преси;
- праці наукових конференцій;
- останнім часом зі зростанням інформатизації все більшою популярністю користуються інтерактивні джерела інформації, які містяться у мережі Інтернет.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників та відповідній характеристиці об'єктів і явищ.

Картографічний метод є одним із найбільш поширених методів дослідження в туристському краєзнавстві. Карта це логічна образно-знакова

модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території. Карта виконує подвійну роль: вона виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, об'єкти та явища, які на ній зображені, і інструментом пізнання, який дає змогу шляхом умовиводів підняти на більш високий ступінь знань.

Візуальний метод полягає в узагальненні власних спостережень під час досліджень будь-якого туристично-краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями, працівниками органів державної влади, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками та іншими. Візуальний метод спостережень бажано доповнювати фіксацією отриманої інформації у вигляді фото та відеоматеріалів.

Анкетний метод – це письмове, усне або інтерактивне опитування відповідного контингенту осіб (респондентів, наприклад місцевих краєзнавців чи звичайних мешканців населеного пункту, або осіб певної вікової категорії) за конкретною попередньо розробленою анкетною для збирання масового матеріалу, з метою встановлення певних закономірностей, виявлення тенденцій, переваг чи ін. Цілей поставлених при проведенні анкетування. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи.

Експедиційний метод це найбільш точний, науковий, і такий, що дає однозначні результати метод краєзнавчих досліджень, який передбачає безпосередню присутність дослідників у конкретних місцевостях.

Описовий метод – це один з найдавніших, та розповсюдженіших методів інтерпретації отриманих краєзнавчих матеріалів особливо статистичного чи історичного характеру.

Географічний метод – це базовий краєзнавчий метод, який використовується практично в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод є специфічним і формується як «триєдиний» підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності. Застосування цього

методу не можливе без одночасного використання картографічного методу.

Моделювання – це ще один загальнонауковий метод, який використовується у туристичному краєзнавстві. Застосування цього методу дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою посередника – ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі. Прикладом можуть бути карти, картосхеми.

Математичні методи – це група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваній об'єкт з використанням математичного апарату.

Економічний метод – це метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території; виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку туристичної галузі на конкретній території у динаміці.

Соціологічний метод – це метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури тощо.

З кінця ХХ ст. у національних краєзнавчих дослідженнях дедалі більше зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Ці технології відіграють вагомую роль у вивченні сучасної територіальної організації продуктивних сил краю. Завдяки їм виникла можливість створення, підтримки і збагачення банків даних, необхідних для пошукових робіт у царині аналізу окремих складових рекреаційно-туристичного потенціалу території. Комп'ютерні технології дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки їм можна широко застосовувати на цілком новій основі такі методи, як моделювання, математичний, картографічний тощо.

2. Напрямки краєзнавчих досліджень

Краєзнавство за змістовим наповненням має кілька напрямків. При цьому, даний поділ досить умовний, оскільки домоглися згрупування його на «чисті» складові (напрямки) – справа непроста. Тому всілякий поділ на практиці – досить умовний. П. Т. Тронько, голова Національної спілки краєзнавців України, як незаперечний авторитет краєзнавчої науки, серед

інших виділяє такі напрямки краєзнавчих досліджень:

- історичне;
- етнографічне;
- літературне;
- географічне;
- мистецьке.

Зупинимося на характеристиці деяких краєзнавчих напрямків:

Історичне краєзнавство вивчає історію окремо взятої місцевості та розмаїтого кола об'єктів історії міст, сіл, фабрик і заводів, навчальних закладів, наукових установ, суспільно-політичних рухів, родоводів видатних осіб та ін., які об'єднані територіальною спільністю – краєм. Водночас на історичне краєзнавство покладається надзвичайно важливе завдання – дослідження маловідомих сторінок історії України, позбавлення хибних нашарування на значні пласти нашої історії, сприяння відродження національної гідності українців та формування історичної пам'яті народу, тобто генетичної пам'яті цілих поколінь та кожної людини.

Багато харків'ян під впливом ідеології колишнього СРСР та сучасної інформаційної експансії з боку Російської Федерації у спотвореному вигляді сприймають факт голодомору 1932 – 1933 рр. – геноциду українського народу. У той же час, варто пам'ятати, що саме Харківська область стала епіцентром голодомору, що саме з Харкова поширювалися кремлівські директиви щодо вилучення продовольства та коштів у голодуючого населення.

Етнографічне краєзнавство досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість.

Завдання цього напрямку – відродження і збереження традицій народу в його регіональному багатоманітті; відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо.

П. Т. Тронько зазначає: «...мало приділяється уваги дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю,

що повинна посісти належне місце у діяльності краєзнавців... Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури».

Літературне краєзнавство вивчає літературний процес рідного краю, досліджує життя видатних земляків-письменників і поетів та ін.

Надзвичайно важливе завдання літературного краєзнавства – відродження забутих імен репресованих поетів і письменників доби «Розстріляного відродження», плеяда яких у 20 – поч. 30-х рр. ХХ ст. творили саме у Харкові – столиці радянської України. Імена таких світочів української літератури як Микола Хвильовий, Валеріан Підмогильний, Майк Йогансон, Сергій Пилипенко і багато інших лише зі здобуттям незалежності України стали відомі широкому загалу і це при тому, що саме вони творили новітню українську літературу ХХ ст. в умовах радянської тоталітарної системи. Крім того, необхідно відродити всю повноту розвитку українського національного письменства, оскільки багато з них «приписувалися» російській літературі, а також встановити місця поховання літераторів.

Географічне краєзнавство досліджує рідний край, керуючись основами географічних знань.

До важливих його завдань належить повернення історичних, власне автентичних українських географічних назв вулиць, міст та ін. Ще й досі в Харкові є вулиці Косіора і Постишева, проспекти роковин радянської історії, у той же час імена визначних діячів України названі малесенькі вулички або взагалі забуті. Де проспекти Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, Івана Сірка, В. Н. Каразіна? Питання більш ніж риторичне.

Відкритою залишається й проблема належного догляду могил видатних харків'ян, які принесли місту всесвітню славу. На місці поховання архітектора О. М. Бекетова, істориків Д. І. Міллера та Д. І. Багалія, театрального корифея М. Л. Кропивницького, просвітниці Х. Алчевської, ректора університету П. П. Гулака-Артемівського, всесвітньо відомого мовознавця О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, С. І. Васильківського та інших у 70-ті рр. ХХ ст. керівництво

Політехнічного інституту спорудило спорткомплекс та молодіжний парк.

3. Рівні туристсько-краєзнавчих досліджень

Залежно від завдань та масштабу досліджень розрізняють три *рівні туристсько-краєзнавчих досліджень*:

- державне краєзнавство (наукове);
- шкільне краєзнавство;
- громадське краєзнавство.

Державне краєзнавство – це комплексні наукові краєзнавчі дослідження територій країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо).

Шкільне краєзнавство – це система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Усі ці напрямки є частинами цілого, основними структурними елементами загальношкільного краєзнавства, тісно пов'язані між собою. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою території свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень під керівництвом учителя.

Шкільне краєзнавство поділяється на дві форми:

1. *Навчальне (програмне) краєзнавство* – завдання і зміст визначаються навчальною програмою школи. Є обов'язковим для всіх учнів школи. Має два напрямки роботи: урочний та позаурочний.

2. *Позакласне краєзнавство* – зміст і завдання визначаються навчально-виховним планом школи. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи: шкільний туризм та організація і проведення різноманітних експедицій.

Велику роль в розвитку туристського краєзнавства на сьогодні в Україні відіграють позашкільні заклади освіти серед яких виділяються Центри дитячої та юнацької творчості, при яких діють профільні гуртки та Станції туристів, які

охоплюють практичні всі напрями сучасного краєзнавства, ведуть активну пошукову, експедиційну, науково-дослідну, просвітницьку роботу. Слід також відзначити і високий інтерес з боку держави до активізації краєзнавчої роботи серед учнівської молоді та студентства шляхом впровадження спеціалізованих програм, профільних олімпіад, конкурсів наукових робіт. Так, наприклад, наказ Міністерства освіти і науки України від 06.04.2007 № 286 «Про поліпшення туристсько-краєзнавчої роботи у навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» затверджує перелік рекомендованих для відвідування комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю під загальною назвою «Моя країна – Україна» (106 екскурсій) та перелік з 104 визначних краєзнавчих, географічних, етнографічних та історичних об'єктів з різних куточків України, які мають цінні природні та історико-культурні ресурси.

В учнівсько-студентській туристично-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і похідні форми.

Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із славетними земляками, уявні подорожі краєм, краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, стінна газета, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, ВНЗ, населеного пункту.

Похідні форми: прогулянки, екскурсії, туристські походи, експедиції, туристські зльоти тощо.

Основні етапи туристично-краєзнавчої роботи:

- підготовчий;
- польовий;
- заключний.

Підготовчий етап – упродовж цього періоду учні (студенти) ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і

картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Полювий етап – це безпосереднє проведення краєзнавчих досліджень під час походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Полюві дослідження - це збирання відомостей про природу, історію й економіку краю, а також топонімичного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

Заключний етап – у цей період проводиться оформлення та облік результатів проведення туристично-краєзнавчої роботи, створення нових і поповнення існуючих краєзнавчих музеїв новими експонатами і матеріалами.

Громадське краєзнавство – це діяльність різноманітних громадських (недержавних) товариств, спілок, клубів, об'єднань щодо організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок тощо. З метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців, традицій і звичаїв українського народу, історії і мистецтва рідного краю в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

4. Термінологічні дискусії та їх значення для визначення статусу краєзнавства

Кожний науковий напрям повинен виробити власну понятійно-термінологічну систему – сукупність понять і відповідних термінів, пов'язаних певними вихідними категоріями. Термінологічні дискусії мали посісти одне з першорядних місць у краєзнавчій історіографії останнього десятиріччя. Однак, до цієї непростой проблеми дослідники звернулися тільки у другій половині 90-х років ХХ ст. Якісно новий період в історичному краєзнавстві започаткували наукові публікації Я. Верменич, І. Колесник, В. Горбик, П. Скрипник, В. Круля, Я. Жупанського. Саме вони звернулися до остаточно не розв'язаних в регіоналістиці та історичному краєзнавстві проблем термінології. Дискусії точилися насамперед навколо найуживаніших понять, таких як «край», «регіон», «земля», «область», «територія», «поселення», «населений пункт» тощо. Не всі з них до сьогодні є достатньою мірою унормовані, що ускладнює

застосування їх як базових в історичному краєзнавстві та інших історичних дисциплінах. Така невизначеність ускладнювала процес виділення історичного краєзнавства у самостійний науковий напрям.

Перебуваючи на межі природничого і соціо-гуманітарного знання, краєзнавство запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об'єктів.

Розглянемо нинішні погляди на основні терміни, які використовують сьогодні в історико-краєзнавчих працях. Почнемо з визначення поняття *регіон*, оскільки історичне краєзнавство є підсистемою історичної регіоналістики. Поняття «регіон» (від лат. *regio* – область), природно, є базовим в історичній регіоналістиці. У найзагальнішому вигляді «регіон» виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, однорідна з погляду певних, визначальних критеріїв, і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій.

Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального. Поняттям «історична регіоналістика» об'єднуються і дослідження цілих континентів («азіатсько-тихоокеанський регіон»), і вивчення окремих країв тієї чи іншої держави. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях регіон – це радше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У 1998 р. Європарламент прийняв Хартію регіоналізму, де регіон визначено як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських культур та історичної долі.

У різних природничих і соціо-гуманітарних науках поняття «регіон» трактують по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю щодо сталих природних і економіко-географічних зв'язків, що часто поєднані специфікою національного складу населення. Далі починаються

істотні розбіжності.

У традиціях географії, перенесених і до сфери загального краєзнавства, нерідко ототожнюють природно-господарські регіони та історико-географічні краї. За О. Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, «можна називати історико-географічними краями». Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2 – 4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники – наявність у рівнинній Україні трьох природних зон – степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох гірських областей – Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками (природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо) і досліджують взаємодію цих факторів.

У політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і достатньо цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. Дефініція регіону особливо розмита у політичній практиці: нерідко регіон ототожнюють з областю (і навіть з містом республіканського підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів.

Сучасна реформа адміністративно-територіального устрою передбачає кілька варіантів виділення більших регіонів (ареалів, країв, зон).

Етнологи основою всіх існуючих типологій вважають історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їхній етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності. Вказані чинники, безумовно, достатньо вагомі як для власне регіоналізації, так і регіональної політики. Зокрема, для французького історика Ф. Броделя регіон – це аналог особливого світу з притаманною лише йому ментальністю, особливим світосприйманням, традиціями.

На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їхнього утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління та використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням усіх цих підходів може бути сучасний погляд на регіон як триєдиність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людства) та соціального середовища, що становить функціональний, структурно-галузевий і просторовий компоненти як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища.

Проте історична регіоналістика, претендуючи на статус певного наукового напрямку, потребує власного визначення регіону як просторової одиниці. На думку Я. Верменич, регіон у її власній системі понять має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Як правило, регіон характеризується:

- специфічною самосвідомістю;

- спільними територіальними інтересами;
- домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян;
- специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною.

На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, з притаманним йому своєрідним «регіональним патріотизмом».

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що їх визначає адміністративно-територіальний поділ певної країни. Мало тут може зародити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак – фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави.

Донині немає єдності у трактуванні базового в історичному краєзнавстві поняття *край*. Воно застосовується і для означення певної, конкретно визначеної площі, «малої батьківщини», і для іменування всієї української етнічної території. Саме від нього нерідко виводять і назву «Україна». Надзвичайно поширеним вживанням поняття, як синоніму «Україна» було і залишається у спогадах та мемуарах українських емігрантів, що називали полишену батьківщину «Старий Край» чи просто «Край». Причиною цього може бути ототожнення понять «край – Україна» як в роки національно-визвольних змагань українського народу 1914-1920 рр., так і в міжвоєнний час, тобто в періоди, що спричинили потужні хвилі української еміграції. Характерним прикладом є книжка Степана Рудницького «Україна – наш рідний край.» У 1917 р. автор писав: — Наш рідний край – не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор'я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край – се велика, багата, славна Україна».

Свого часу Михайло Драгоманов у відомій праці «Переднє слово до Громади (1878р.)» проводив аналогію між поняттями «Україна» і «провінція». В сучасній історіографії зустрічається дещо інше тлумачення співвідношення понять «край» і «Україна». Зокрема С. Шелухін виводить походження назви «Україна» від слова «украяти», тобто відділити шматок території зі своїми краями, межами, окраїнами. На думку дослідника, абстрактне поняття «Україна» персоніфікувалося і перетворилося на власне ім'я тільки з бігом часу.

У сучасній історіографії проблеми поділу України на певні зони та термінологічні дискусії навколо їхніх назв уперше порушили науковці В. Горбик та П. Скрипник. У статті «До питання про районування України» вони узагальнили результати ґрунтовних досліджень, що їх здійснили географами, економістами, історики, фахівці інших спеціальностей, і запропонували розглядати поняття «край» як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Територіальні межі країв повинні визначатися на підставі фізико-географічних (визначальних), економічних, політичних та етнічних аспектів. На думку Я. Верменич, просторово-регіональні підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить пріоритетне завдання як для історичного краєзнавства, так і для регіоналістики.

Просторові межі поняття «край» повністю залежать від часових. Штучний поділ на регіони може прислужитися перспективі, однак для історії всілякі спроби перекроювання території «заднім числом» є неприйнятними.

В історико-краєзнавчих дослідженнях останнього часу регіони вивчають і як територіальні спільноти, і як узагальнені образи. Поняття *територія* найчастіше дискутують у визначенні сфери досліджень географічного краєзнавства. Однак, як ми вже зазначали, сфера використання термінів у споріднених дисциплінах часто перекривається.

Для географів територія – це простір землі, внутрішніх і прибережних

вод, долучаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. В історичному краєзнавстві поняття «територія» вживається в контексті зв'язків, які на певному історичному просторі поєднують людину з середовищем і перетворюють певний простір у її «рідний край», «отчу землю», «малу батьківщину». Як слушно зазначає А. Шведова, територія не є поняттям абстрактним, це місце для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення. Для краєзнавців «територія» є простором для досліджень і, водночас, чинником, що формує сукупність притаманних саме їй ознак. Предметом зацікавлень істориків-краєзнавців дедалі частіше стає пошук спільних чи відмінних рис між окремими локальними спільнотами, що населяють ті чи інші території. На думку В. Круля та Я. Жупанського «територія в краєзнавстві відіграє роль немовби «кістяка», на який нарощується все інше». Саме тому науковці стремлять до максимально чіткого визначення поняття «територія» у краєзнавчих дослідженнях, зокрема і в регіоналістиці загалом.

«Територія» в історичній регіоналістиці – не тільки ареал досліджень, а й певною мірою системоутворюючий чинник. Краєзнавець намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваній місцевості.

В українознавстві поняття «край» нерідко ототожнювалося з поняттям «земля». Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович називав «земельним». Д. Багалій відштовхувався від поняття «область» – і називав свій метод «обласницьким». М. Грушевський ввів до наукового обігу поняття «історичне районознавство».

Галицька, Волинська, Сіверська та інші землі утверджені в свідомості сучасників як спогад про історичне минуле краю, відтак давня організація територіального політико-адміністративного устрою, на думку М. Дністрянського, стала для сучасників носієм історичної пам'яті. Наприклад, започаткована в 2001 р. краєзнавча серія «Літописні міста Волині» передбачає дослідження історії населених пунктів на території не сучасної Волинської області, а «літописної Волинської землі, що займає простори Волинської,

Рівненської, північні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей».

Ініціаторами наукових досліджень княжих центрів Волині та випуску серії нарисів виступили науковці Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського. У першому випуску коротко викладено історію містечка Олики до 1939 р., опубліковано результати археологічних розкопок, проведених у 1988 – 1990 рр. на міських околицях, подано історичну топографію міста XII – XVIII ст., генеалогію власників міста, а також короткий звід пам'яток архітектури XV – XVIII ст.

Російські науковці з Санкт-Петербурга пропонують регіоналістиці свою категорію – «історико-культурна зона» (ІКЗ). Регіоналістику вони розглядають як макродисципліну, що оперує узагальненими результатами спеціалізованих досліджень. Поняття ІКЗ, на їхню думку, включає притаманні певній території пам'ятки матеріальної культури у нерозривному зв'язку з ландшафтом («топохронами»). Структуру ІКЗ формують топохрони, пов'язані і з матеріальними (природними чи штучними), і з ментальними (топоніми, уявлення, ритуали) комунікаціями. ІКЗ вводиться як поняття, що дає змогу досліджувати єдність певного ареалу, котрий виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеографії, географії та низки інших гуманітарних дисциплін. ІКЗ як багатофакторні величини складаються поступово, на певній території в умовах конкретного клімату та ландшафту, і визначаються взаємовпливами історичних, географічних, господарських, демографічних і особливо етнографічних факторів. Для розмежування таких ІКЗ, науковцям різних напрямів і країн необхідно провести цілу низку краєзнавчих досліджень.

Історична регіоналістика, а разом з нею і краєзнавство, шліфує свій термінологічний інструментарій у тісному контакті з пам'яткознавцями. Насамперед, це стосується широко вживаних понять «пам'ятка» («пам'ятник»), «культурні цінності», «культурна спадщина» та ін., навколо яких уже багато років тривають дискусії. Хоч в основу цих понять і не покладено просторових

критеріїв, вони належать до числа пріоритетних у краєзнавстві. З цих міркувань вважаємо доцільним охарактеризувати в загальних рисах дискусію пам'яткознавців і краєзнавців навколо проблеми історико-культурної спадщини.

Значна частина цих дискусій точиться довкола розрізнення понять *пам'ятка* і *пам'ятник*. Цей другий термін, що його зафіксували І. Срезневський та С.Преображенський у джерелах XIII ст., у староукраїнській мові XIV – XVI ст. не зустрічається. В російській мові XVIII – XIX ст. він застосовувався досить часто, але в суто конкретному сенсі – монумент, надгробок. Лише в XIX ст. поняття пам'ятник починає вживатися у розширеному контексті: в розумінні залишків матеріальної та духовної культури минулого. У проекті «Заходів зі збереження пам'ятників старовини», що його запропонував І Археологічний з'їзд (1865), вводилися поняття «пам'ятники архітектури», «пам'ятники писемності», «пам'ятники живопису» тощо. Докладне розшифрування поняття «пам'ятник» знаходимо у проекті «Правил збереження історичних пам'ятників», підготованих комісією О. Лобанова-Ростовського (1876): до пам'ятників, що мають історичну цінність, там належали пам'ятники зодчества, живопису та скульптури, ремісничі вироби, пам'ятники писемності та друку. Раннеукраїнське вживання поняття «пам'ятка» тяжіє до поняття «спомин», «згадка», що з'являється від 1545 р. У XIX ст. на західноукраїнських землях явно надавалося перевагу застосуванню терміна «пам'ятка» в значенні предмета (споруди), пов'язаного з матеріальною і духовною культурою минулого.

На Наддніпрянщині під впливом російського слововживання надавали перевагу терміну «пам'ятник», який мав полісемантичне «наповнення». У контексті українізаційних процесів початку XX ст., щоправда, на короткий час, на перший план вийшло поняття «пам'ятка». Надалі знову домінував «пам'ятник», і це мало негативний вплив на спрямування пам'яткоохоронної діяльності. Лєвова частка коштів, яку виділяли на пам'яткоохорону, витрачали не на збереження і відновлення оригінальних пам'яток, а на тиражування

пам'ятників-монументів.

В українських енциклопедичних виданнях і словниках 60-х – початку 70-х років терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» вживали здебільшого як тотожні. Проте потреби законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної роботи диктували необхідність їх уточнення і розрізнення. Початок дискусіям з цього приводу поклали статті В. Акуленка.

За необхідність чіткішого розрізнення цих двох понять і надання поняттю «пам'ятка» ширшого значення порівняно з поняттям «пам'ятник» на сторінках журналу «Пам'ятки України» пізніше висловилися С. Кот, Д. Гринишин та Я. Дашкевич, В. Русанівський та інші фахівці. З урахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток історії і культури України застосовують поняття «пам'ятка» як ширше і більш узагальнююче у порівнянні з поняттям «пам'ятник».

Розрізненням понять «пам'ятки» і «пам'ятники» дискусії не завершилися. Адже обидва поняття надзвичайно місткі і охоплюють різні категорії пам'яток – археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо.

Чимало суперечок точилося навколо наповнення поняття «пам'ятка історії і культури», причому ряд учасників дискусії доводили, що поняттям «культура» охоплюються всі пам'ятки історії, і тому можна обмежитися поняттям «пам'ятка культури». Але при цьому не брали до уваги той факт, що існує чимало природних пам'яток, пам'яток воєнної історії тощо, які неможливо підвести під поняття «пам'ятка культури». Тому термін «пам'ятка історії і культури» здобув права громадянства і юридичний статус, закріплений у Законі України про охорону та використання пам'яток історії та культури 1978 р. Втім, у Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000) замість терміна «пам'ятка історії та культури» вжито термін «пам'ятка».

Дискусійними стали нещодавно і поняття *пам'ятка містобудування* та *пам'ятка архітектури*. В офіційних документах ці поняття застосовують зазвичай як тотожні.

Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять.

Важливо зауважити, що зафіксоване в ряді міжнародно-правових пам'яткоохоронних документів поняття «пам'ятка» за своїм змістом вужче, ніж те, яке застосовують у вітчизняній практиці. Венеційська «Міжнародна Хартія з консервації й реставрації пам'яток та визначних місць» (1964 р.) дала таке визначення пам'ятки: «Поняття історичної пам'ятки включає в себе як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку або ж історичної події». Таке трактування обмежує коло пам'яток творами архітектури, монументальної скульптури та археологічними пам'ятками, тобто нерухомою історичною спадщиною. Решта свідків минулого у міжнародно-правовому тлумаченні охоплено поняттям «культурні цінності».

Чіткої, загальноприйнятої дефініції культурних цінностей не існує навіть у міжнародному праві. Зазвичай на їх означення застосовуються два поняття – *культурна спадщина* і *культурні цінності*. Поняття «культурні цінності» відповідно до конвенції про охорону культурних цінностей 1954 р. охоплює рухоме й нерухоме майно, що має велике значення для культурного надбання кожної країни, у тому числі музеї, бібліотеки, архіви тощо. Проте конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), має предметом свого регулювання лише рухомі культурні цінності.

Інші документи, також підготовані під егідою ЮНЕСКО, дають ширше тлумачення культурних цінностей, включаючи до їхнього переліку і нерухомі об'єкти, у тому числі архітектурні ансамблі, історичні квартали в містах, археологічну спадщину. Зате поняття «культурна спадщина», закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

— *пам'ятки*: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та

групи елементів, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки;

— *ансамблі*: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва та науки;

— *визначні місця*: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають визначні місця та мають значну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології.

У міжнародних правових документах 90-х років з'явився і новий термін «культурна спадщина» коли йдеться про культурні надбання, які не підлягають експорту з країни свого походження. Термінологічна неузгодженість створює чималі ускладнення для справи охорони культурних цінностей на державному і регіональному рівнях. Тому в Законі України «Про охорону культурної спадщини» чітко закріплено класифікацію об'єктів культурної спадщини за типами і видами.

Робота для подальшого уточнення понять і категорій, які застосовують у сфері краєзнавства та регіоналістики, і їхнього узгодження з міжнародними стандартами триває. Загальний напрям цієї роботи визначається завданнями переходу від збереження окремих пам'яток до турботи про історико-культурне середовище.